

ÁGH ATTILA

A civil társadalom története a nyolcvanas években

I.

A KISGAZDASÁG NÉPI FELKELESE

A nyolcvanas évtized az elhúzódó válság kora, amely visszatekint az előzmények felé: mikor és hogyan jutottunk a válság állapotába, és hogyan kerülhettünk ki belőle? Az elmúlt négy évtized nagy fétéseinek egyike a nagygazdaság mítosza, annak feltételezése, hogy a gazdaság formalizált nagyszférája mint „nagyüzemi termelési mód” felfalja a gazdaság egyéb területeit — méreteiből adódó nagyobb hatékonysága és az ezt felgyorsító adminisztratív intézkedések révén —, és így a civil társadalom gazdasági szektora, az emberek mindennapi életével, háztartásával szervesen összenövő kisgazdaság a szocializmusban, úgy mond, fokozatosan eltűnik. A kisgazdaság egyben a civil társadalom szereplőinek politikai autonómiáját biztosító szféra is; ezért beleütközött abba a törekvésbe is, hogy a civil társadalom politikai szektora, a kispolitika mint az egyesületi szektor teljessége, felszívható legyen a nagypolitikába, azaz az összes hatalmi-döntési viszonyok egyetlen centrumban koncentrálhatóak legyenek. A nyolcvanas években megfordult ez a folyamat, s mindjobban kinyílt a nagypolitika—nagygazdaság—civil társadalom „háromszöge”, s az utóbbin belül az egyes dimenziók is mind önállóbb életet kezdtek élni. A civil társadalom felébredése a több évtizedes zsibbadtságból szorosan összekapcsolódott a „vidék panaszával” is, annak a fejlesztési modellnek a kritikájával, amely a túlzott centralizáció ámokfutásában (fő)várospárti és vidékellenes is.

A kisgazdaság népi fölkelése a hivatalos formalizált nagygazdaság halálos szorítása ellen a hatvanas években kezdődött a mezőgazdasági termelészövetkezetekben. A szövetkezetek kérdése azonban nemcsak a nyolcvanas évek előtörténetéhez tartozik, mint a második nagy népi fölkelés előjátéka, hanem jelenéhez is, méghozzá kettősen, mint a kisgazdaság „filozófiájának” kimunkálása és a nagygazdasággal való jelenlegi oppozíciója, amely nemcsak előkészítette, hanem ma is alátámasztja a kisgazdaság egyéb formáinak expanzióját. Ezt a tényállást a közgazdászok általában elismerik, akárhogy is ítélik meg egyébként az első és a második gazdaság viszonyát: „Hosszabb távon nem rendezkedhetünk be arra, hogy az első gazdaságban végzett munka alacsony termelékenységet és jövedelmét növekvő arányban a második gazdaságban végzett munka és az így szerzett jövedelem pótolja. A kétféle gazdaság összekapcsolására a mezőgazdaságban jó megoldások alakultak ki, az iparban (az építőiparban és sok más területen) viszont az fenyeget, hogy a második gazdaság maga alá gyúri az első gazdaságot

[..], az ipar kisebb, de jobban megfizetett létszámmal nagyobb teljesítményt nyújtana. A felszabaduló létszám egy részét az ipar valós létszámhiánnyal küzdő vállalatai, más részét a tercier szektor veheti át, további részét a kisvállalkozások, ha a mainál sokkal nagyobb arányban nem második gazdaságként, hanem (biztosabb perspektívával, nagyobb dinamizmussal) főfoglalkozásként működnek. A kisvállalati szektor másutt megfigyelt innovatív, növekedést hordozó szerepét másképpen amúgy sem fogjuk tudni megvalósítani. Az összefüggések másik oldala: ha az állami nagyszervezeti formák helyett mindazon területeken, ahol a méretek ezt lehetővé és célszerűvé teszik, az egyszerűbb és hatékonyabb kisszövetkezeti és magán-tevékenységeknek engedünk teret, ez rövid idő alatt a legjobb képességű, vállalkozó kedvű szakemberek jelentékeny részét kiszívja az állami és a hagyományos szövetkezeti szektorból. (Nemcsak a jövedelmi arányok miatt, hanem az állami vállalatok jelentős részére jellemző belső irányítás és szervezet merevsége, a dolgozói aktivitást serkentő légkör és ösztönzés hiánya miatt is.) A mezőgazdaságban az első és a második gazdaság hatékony egymás mellett élését sikerült létrehozni, és célszerű fenntartani. Ahol viszont — mint az iparban is — az tapasztalható, hogy a második gazdaság a szervezethez, a vállalkozói készség, a fajlagos teljesítmény tekintetében sokszor felülmúlja az elsőt, ott az első és a második gazdaság viszonyának átrendezésére van szükség. Az „első” gazdaság valóban első, a „második” pedig kiegészítő jellegű legyen.”

Ez a hosszú idézet talán csak bocsánatos bűn, ha figyelembe vesszük, hogy a tárgyalt problematika szinte teljes, aktuális keresztmetszetét nyújtja. Jól tükrözi a védekező nagygazdaság helyzetét, megmerevedését és visszaszorulását, s annak a veszélyét is, hogy a gazdaságilag és jövedelmileg nem versenyképes nagygazdaság — mivel maga is formális-adminisztratív szervezett — formális-adminisztratív eszközökkel igyekszik helyreállítani a fölényét. A védekező nagygazdaság elvesztve dinamikáját és innovatív jellegét, az utóbbi évtizedben minden oldalról ostrom alá került a második gazdaság részéről, s már belenyugodott a mezőgazdaságban elért kompromisszumba, de még keresi az ellenállás új és régi formáit egyaránt a második gazdasággal szemben az iparban. Az idézett fejtegetés jelzi ugyanakkor a második gazdaság formáinak nagy tarkaságát, széles skáláját is, s különös erővel hívja fel a figyelmet a „közép” jelentőségére a gazdaságban is: a nagygazdaságnak és a kiscgazdaságnak egy hatékony nemzetgazdaságban nem szabad merev elkülönülésben és oppozícióban maradnia, hanem össze kell fűződni középen, és át kell fednie számos formán keresztül, mint a közép- és kisvállalatok, kisvállalkozások és (kis)szövetkezetek, amelyek egyesítik a formális és informális gazdaság jegyeit és előnyeit. A hazai fejlődésnek legnagyobb strukturális gyengéje ennek a középnek a hiánya a gazdaságban is, de nemcsak a gazdaságban, hanem a társadalmi-politikai szerveződésekben is.

A kiscgazdaság és a belőle kibomló társadalmi és politikai problematika tárgyalását tehát két felvonásban kell végrehajtanunk, előbb a szövetkezetek, majd a kisvállalkozások szemügyre vételével.

I. A KISGAZDASÁG ELSŐ OFFENZÍVÁJA — A SZÖVETKEZETEK

A kiscgazdaság új „filozófiájának” a legpontosabb megfogalmazása Ferge Zsuzsának köszönhető, aki a piac vagy redisztribúció (azaz a gazdaság és az állam formalizált nagyrendszerei) vitában emlékeztetett a háromszög harmadik pontjára is: „Ha ismét Polányihoz nyúlunk vissza, találhatunk egy — többnyire elfelejtett — negyedik integrációs sémát is a piac, a reciprocitás és a redisztribú-

ció mellett. Ez az ún. oikosz-gazdaság, azaz az önellátó kisgazdaság [...], ez a gazdálkodási, egyszersmind termelési és elosztási forma a történelem folyamán hol alapvető, hol kiegészítő szerepet játszott — azaz, aligha elfelejtendő tényező.” Ezt a megközelítést megtalálhatjuk Donáth Ferenc és Juhász Pál alább felidézendő írásaiban is, s egészében véve a civil társadalom gazdasága sajátos ökonómiájának vizsgálata és sajátosságának előtérbe állítása egy olyan gondolkodói irányzat, amely végigvonul az elmúlt évtizedek történetén, s előzményei — nyilván szigorúan mutatis mutandis alapon — visszavezethetők a két világháború közötti népi írók gondolkodásához és még tovább. Mellesleg megjegyeznénk, hogy a kisgazdaság ökonómiájának kérdése nemzetközileg is a viták középpontjába került, amit jól jelez az újkeletű Csajanov-divat is, mivel Csajanov tárgyalta először széles ívben a kisparaszti gazdaság mint háztartás (oikosz) sajátos ökonómiáját, és bizonyos fölényt a piaci gazdasággal szemben. Mindenesetre az oikosz gazdaságelvének felemlítése fontos érv Ferge Zsuzsa számára, Szelényi Iván és Manchin Róbert — csak a formalizált nagyrendszerek viszonyára irányuló — koncepciójának bírálatában, aminek a lényegét az is mutatja, hogy míg a kisgazdaságot vagy második gazdaságot Szelényi és Manchin főleg, szinte kizárólagosan mint „kispiazi” gazdaságot veszi szemügyre, addig Ferge azt hangsúlyozza, hogy a termelés felé „oikoszjellegű”, azaz önellátásra irányuló. Nem feladatunk eldönteni most, hogy ennek a szférának melyik fele fontosabb, az önellátó vagy a kispiazi, de annyit a bevezetőben leszögezhetünk, hogy az oikosz elv felidézése fontos paradigmaváltás: a kisgazdaság elvileg különböző a nagygazdaságtól, azaz az összes egyéb társadalmi tevékenységtől élesen leválasztott gazdaságtól, s nem annak mikrométerekre zsugorított formája, más ökonómiája, szociológiája, politológiája, sőt „filozófiája” van.²

A modern gondolkodás az absztrakciók elve. Adam Smith világa a társadalmi tevékenységformák — mindenekelőtt a gazdaság — szigorú differenciálódása és önmozgása. Ez a szétszabdaltság vált a modernség elvévé, amelynek korlátait az ellentmondásos haladás elvében már elemezte Marx, és nyomában — igen elvont filozófiai síkon — Lukács György is, valamint napjainkban — a marxi tradícióra mind ritkábban hivatkozva — a nyugatnémet társadalomtudomány. Ez utóbbi nyelvezetével fogalmazva azt mondhatnánk, hogy az oikosz gazdaság Magyarországon egyszerre bizonyult a hatvanas években „premodernnek” és „posztmodernnek”: a tradicionális kisgazdálkodás formái a komplex életvitel „termelőerőivel” innovatívabbnak és rugalmasabbnak bizonyultak mint a felemás modernségbe belerokkant „ipari” nagygazdaság. Donáth Ferenc a *Tulajdon és hatékonyság* (1978) c. tanulmányában abból indul ki, hogy a termelés fejlődésének jelenlegi szakaszában a közgondolkodás szerint, a munka tárgyi feltételeinek elválasztása a közvetlen termelőtől a termelés fejlesztésének alapfeltétele — tegyük hozzá, ez a „modernség” és a formalizált nagygazdaság „definíciója” is. Donáth emlékeztet arra, hogy „a termelés hatékonyságát a tulajdoni viszonyok összekötik a társadalom nem szoros gazdasági jelenségeinek világával”, akárcsak arra, hogy a II. világháborút követően a hazai fejlődésben „a termelés és a közvetlen termelő céljának egybeesése [...] olyan pótlólagos termelőerőnek bizonyult, ami messzemenően pótolta az anyagi termelőerők hiányát”. Juhász Pál a mezőgazdasági munka formális és informális szervezetségi formáit összehasonlítva az utóbbi vonatkozásában ugyancsak az oikosz gazdaság komplex jellegét emeli ki: „Az előbbi látványosabban, egyszerre tudja változtatni eszközeit és kooperációs rendjét, az utóbbi szabadabban kombinálja árutermelő tevékenységét az élet újratermelésének egyéb tevékenységeivel, folytonosabbá teszi az együttműködés változását, s természetévé képes tenni a feltalálás állandó folya-

matát.” Ebben a vonatkozásban nyer konkrét jelentőséget a közelmúlt és a jelen vitáiban a tulajdonos közvetlen munkavégzésének magasabb termelékenysége a szövetkezetben, illetve a szövetkezeti tulajdonos jogai állami leszűkítésének és korlátozásának hátrányai a hetvenes években. Itt már a viták kitégülnak az egész állami tulajdon problémakörére, amit már nem kívánok itt követni, de felidézem Donáth Ferenc tanulmányának záró sorát: „vajon a munka és objektív feltételei tulajdonának különválasztása továbbra is előfeltétele az eredményesebb termelésnek?”¹³

A civil társadalom alaprétege gazdasági dimenziójának egyik pólusát se akarom idealizálni vagy abszolútizálni, sem az önálló-önellátó oikoszgazdaságot, sem pedig a nagygazdaságba többé-kevésbé integrálódott piacorientált kiscgazdaságot, márcsak azért sem, mert ezeket a pólusokat széles átmeneti sáv, szürke zóna köti össze, s ezért itt inkább két párhuzamos dimenzióról van szó, mint két ellenséges pólusról. A mezőgazdaság mindenesetre a hazai fejlődésben a „modernség” hatékony és sikeres oppozíciójának bizonyult, fokozatosan hatályon kívül helyezte annak durva absztrakcióit, a termelés és a fogyasztás, a tulajdon és a (közvetlen) termelés, s egyáltalában az életet részszférákra daraboló társadalommodell újragondolására készítetett, beleértve a kiskultúra-kitársadalom (munkaidő—szabadidő elválasztása, emberi beruházás mint a munkaerő újratermelése és egyben fogyasztás stb.) és a kispolitika (a hatalmi-politikai viszonyok kiemelése a társadalomból és önálló szféraként velük szembe helyezése) síkjain. Egy olyan újragondolási folyamatot indított be, amely a munkaszervezéstől a civil társadalom általános elméletéig terjedő igen széles sávon erjesztő hatással volt, s ezért a „szövetkezet” kérdése a hazai elméleti fejlődés egyik nagy stimulálásának bizonyult.

A civil társadalom első nagy megmozdulásának és „mezei” hadjáratának története tehát még a hatvanas évek elejére nyúlik vissza, s a szövetkezetekben-háztájikban megmozduló mezei hadak a nyolcvanas évek gazdasági és társadalmi autonómiát kereső civiltársadalombeli mozgalmainak jelmezes főpróbáját mutatták be. Két, mindmáig ható következménnyel kell számolnunk, egyrészt a „modernség” mezében fellépő gigantomán szocialista nagyipar világmépenek eróziójával és a formalizált nagygazdaság „diktatúrájának” fokozatos lebontásával, másrészt a gazdasági rezisztencia átnövésével a társadalmi-kulturális, majd a (kis)politikai rezisztenciába, amely a civil társadalom ébredésének, önszerveződésének és a defenzívából az offenzívába való átmenetének útvonalát és a fázisait megadta. A „parasztság” ennyiben élsapata volt a hazai progressziónak, a valódi társadalmi-gazdasági modernizáció hordozója, és egyben szinte az egyetlen modernizált társadalmi osztály, mint a fenti modernizáció élvezője és hordozója. S ez már önmagában véve is a történelem fintora, és a megkésett, gyári szocializmusként érkező korai vagy államszocializmus mint kezdeti-kezdetleges és átmeneti szakasz keserű önkritikája: a modernizáció hordozójaként és zászlóvivőjeként hirdetett, sőt reklámozott munkásosztály alulfejlett marad és zsákutcába sodródik, mivel a „gyári szocializmus” idejétmúlt formáinak erőltetésével a struktúra-konzervatívizmus negatív spiráljába szorítják — válságiparágak „fel-lendítése” a hetvenes években mint „szabadtéri technikai múzeumok” létesítése — és vele szemben a tradicionálisnak mondott és passzívnek minősített, az államszocializmus ideológiája által lenézett és gyakorlata által állandóan visszashorított „parasztság” pedig a fejlődés úttörőjének, s a civil társadalom újjáélesztőjének bizonyult.

A hatvanas évek szövetkezeti mozgalmá történelmi lecke volt a kis- és szövetkezeti tulajdon hatékonyságáról, és az öntevékenység társadalomformáló ere-

jéről, s az egész magyar társadalom szívós reprodukciós képességéről. A „paraszt-ság” olyan közvetlen és közvetett társadalmi hatásokat generált, amelyek, leg-
alábbis részben, kompenzálni tudták az önlefékező szocialista modernizáció hát-
rányait a makroszférában a hetvenes években, s a nyolcvanas évtizedben a civil
társadalom második nagy népi fölkelését előkészítve a szélesebb körű nemzeti
megújulás előfeltételeit is előkészítették.

Világosan meg kell fogalmazni tehát, hogy a kisgazdaság népi felkelésében
az első roham a mezőgazdasági szövetkezetekben igen sikeres folyamat volt, ki-
sugárzott a társadalom egészére, de a nyolcvanas évek elejére már elakadt.
A legutóbbi törvénytervezetek nyomán 1988 őszén egyértelműen megfogalmazza
ezt egy tévesz-elnök képviselő, aki szerint a szövetkezeti forma a jelenlegi szabá-
lyozottságában már elavult, s maga is alapos reformra szorulna: „A termelőszö-
vetkezeteket pedig lépéshátrányba kényszerítették — folytatta az elnök —, hi-
szen a szövetkezeti formában nincs lehetőség a vagyon mobilizálására. Ez a for-
ma gránitkemény az új lehetőségekkel szemben. Ezt a gazdálkodási formát pedig
azért sem szabadna háttérbe szorítani, mert ez nemcsak gazdasági ügy, hanem
politikai is, amint a foglalkoztatáspolitikáról beszélünk.”⁴ Most nem kívánok a
szövetkezetek és a részvénytársaságok hasonlóságának és a különbségének kur-
rens vitájába belebocsátkozni, csak a tényleges korlátokat akartam jelezni, amely
mögött az egész mezőgazdaság megtorpanása áll a nyolcvanas években. De a
nyolcvanas évek elején már megindult a szövetkezetek által előkészített második
roham is, a kisvállalkozások rohama a hivatalos gazdaság ellen, s ez előbb-utóbb
visszahat majd az eredetileg innovatív szövetkezeti formára is. Addig is a tanul-
ságok levonása elkerülhetetlen, hiszen a mai, élő viták már a kisvállalkozási fá-
zisba ékelődve tárgyalják a szövetkezeteket is, s a kistulajdon, oikoszgazdaság és
az öntevékenység kérdése megújulva tér vissza a hajdani kert-Magyarország el-
melet lényegesen átalakult örököséként az egész természethez való viszonyunkba
belehelyezve a Liget-Magyarország képében.⁵

A (mezőgazdasági) szövetkezeti forma és szakasz történelmi és elvi tanulsá-
gai szerintem a következők:

1. A civil társadalomnak saját gazdasága van, a kisgazdaság a maga sajátos
törvényeivel, amelyet nem lehet a differenciált és formalizált nagygazdaság tör-
vényeire redukálni, de ezt a szférát nem is lehet a nagygazdaságba teljesen fel-
szívni, annak teljesen alárendelnie sem. Sőt, a kisgazdaság saját törvényei azt is
jelzik, hogy e gazdasági szféra nem jobb vagy rosszabb a nagygazdaságnál —
mondjuk alacsonyabb vagy magasabb termelékenységű —, hanem alapvetően
más. A kisgazdaság szívósságának, életerejének és dinamikájának forrása az élet-
mód komplexitása, a tevékenységformák kisebb differenciáltsága és rugalmassá-
ga, amely az oikoszgazdaság mint a legszélesebb értelemben vett háztartás ön-
reprodukciós funkciója és a nagygazdaság felé nyitottság — mint kiegészítő tev-
kenységek és kisgazdálkodási formák összegződése — kettős pillérén alapul. Az a
megközelítés, amely a civil társadalmat mint lakosságot csak a fogyasztás olda-
láról fogja fel, már eleve torzít, mert az ipari társadalom túldimenzionált logiká-
ját és a civil társadalom tökéletes alávetettségét tételezi fel, de még ez a pasz-
szíve felfogott civil társadalom a fogyasztásban is óriási hatalommal rendelkezik,
hiszen a nemzeti jövedelem többségének, 80—90 %-ának felhasználásáról van
szó.⁶ Az embernek fogyasztógépre a civil társadalomban, és termelőgépre az ál-
lami társadalomban való szétválasztása nem veszi figyelembe a komplex életmód
termelőerejét, rendkívüli hatékonyságát, a szabadidő felhasználhatóságát, a kis-
termelés-kistevékenység komplementer jellegét sem, de nemcsak ezt az óriási
termelő potenciált tagadja, hanem legfőképpen a termelő termelését, magának

az embernek a reprodukcióját, amely döntően a civil társadalomban megy végbe, bár a termelő termelésének tudatos folyamatát, mint korunk követelményét számos közgazdász exponálta már, s tiszteletre méltó makacssággal ismétli és elemzi Garai László a hazai társadalomtudományban már legalább egy évtized óta, mint a fejlesztés alapvető vonását.⁷

2. Az erőltetett iparosításon alapuló „szocialista” modernizációban, a „puha költségvetési korlátok” világában csak egyetlen kemény korlát van, a „bérkorlát”, mint az ember, a szubjektív termelőerő leblokkolása, és a civil társadalom óriási termelő és újratermelő potenciáljának leblokkolása, amely egyben a „szocialista” modernizáció önlefekező jellegének, kudarcának alapvető oka is. A politika az ipari társadalom termelés a termelésért logikáját a véletkegig túlhajtva visszaprimitivizálja az életmódot, megszünteti az egyéni életvitel dinamikáját, és ezzel megfosztja a nagytársadalmat is legsajátabb dinamikájának igazi forrásától. A kormányzat mennyiségében is, naturális volumenében is meg akarja szabni a fogyasztás világát, s minimalizálni akarja politikai koncesszióként felfogva a termelés világát a civil társadalomban. A társadalmi fejlődés aszimmetriája világos ugyan — előbb liberalizálás mint a saját gazdaság engedélyezése, majd demokratizálás, mint mérsékelt helyi autonómiák —, de maga a gazdasági önállósulás is úgy jelenik meg a civil társadalom irányában, mint a politika átmeneti és bármikor visszavonható engedménye, amelynek látványos ciklusváltásaitól, ingadozásaitól sokat szenvedett a kisgazdaság. Politikai koncesszió tárgyává vált a kisgazdaságban annak nem csupán a nagytársadalom irányába nyitott pólusa — piacra termelés és a belőle kinövő kisvállalkozás —, hanem a legszűkebb értelemben vett oikosz jellege is, mint önmaga közvetlen újratermelésére irányuló része, másik pólusa is. Különösen bénító jellegű az egyéni tevékenység kezdeményező, innovatív jellegének visszafogása a társadalmi túlszabályozás révén, valamint a termelésnek és a szolgáltatásnak kizárólagosan a formalizált társadalmi megszervezetek tevékenységi körébe való utalása. Ezzel az óriási — statisztikailag is megragadható, sőt expor tvolumenében is ábrázolható — termelési potenciál kiiktatódik, illetve csak diszfunkcionálisan és illegálisan működhet, de kibontakozását mindinkább maga a háromszög másik két csúcsa, a nagypolitika és a nagygazdaság kényszeríti ki, közvetve azzal, hogy minőségileg és mennyiségileg újratermeli a hiánygazdaságot, illetve az alacsony életszínvonal az önkiszákmányolásig menően kötelezővé teszi a második gazdaságot, akár illegális formában is.

3. A kisgazdaság öntörvényűsége és az életmódoknak a bérkorlát általi eltorzítottsága után az ipari társadalomnak ebben a „szocialista” antiutópiájában — amely abszurditása miatt teljességgel sohasem valósulhatott meg, de mint törekvés, mindmáig érvényesül — a harmadik alapvető vonás mindennek a hatalmi-uralmi, azaz politikai dimenziója. A korai szocializmus mint államszocializmus sem volt ugyan totalitáriánus állam, de nagyon erős törekvést mutatott az egész társadalom és az élet minden vonatkozása hatalmi alávetésére és az uralom sajátos szférájaként való, fölülről-hierarchikusan történő megszervezésére. Nemcsak a civil társadalom intézményrendszerének szétverése, mint az autonómiák közvetlen formáinak megsemmisítése, mutatja ezt a törekvést, hanem közvetve az ipari társadalom abszolút uralmának kiterjesztése a civil társadalomra is, mint a lehetséges társadalmi-politikai autonómiák alapjául szolgálható gazdasági autonómiák megszüntetése. A negatív vagy antiutópiának ebbe a vonalába esik a kistulajdon radikális felszámolására és mindenféle kistevékenység korlátozására irányuló törekvés; magának az oikoszgazdaságnak a korlátozása is, amely növelhetné a fogyasztói szuverenitást. De legfőbb iránya a mindenkinek bérmun-

kássá való változtatására irányuló erőfeszítés, többek között a nők munkába állítása, amely kibontakozott formájában mutatja az állami paternalizmus politikai tartalmát, az összes emberi tevékenység állami felügyeletére való igényt, beleértve a gyermeknevelést, illetve a magánélet elhatárolásának törekvését és valódi, jogilag is védett „privacy”-ként való kibontakozásának megakadályozását. A negatív utópia tehát összesűrithető abban, hogy nemcsak az abszolutizált társadalmi tulajdon jelent meg torz formában, állami tulajdonként, hanem minden tevékenységforma államosításának törekvése is a társadalmasítás ideológiájának jegyében.

4. A mezőgazdasági szövetkezetek megjelenése — s egyáltalán a mezőgazdaság mint sajátos tevékenységforma — már eleve a civil társadalom kisgazdasága majd kistársadalma szabadságharcát jelentette az államszocializmus ellen, a gazdasági autonómia véglegesen fel nem számolható kis erődjait az államszocializmus legerősebb szorítása idején is, amelyekből az ellentámadás a hatvanas években kiindulhatott. Ezen pozitív kiindulópont ellenére, amely összeköt a nyolcvanas évek mozgalmával, látni kell a negatív oldalt is, a szövetkezeti szektort is lényegében államosították, formális jogi különállása — „csoporttulajdon” — ellenére állami vállalatként kezelték őket, tevékenységüknek minden részletébe kívülről és központilag beavatkoztak. Ez világosan mutatja, hogy nem a formális tulajdonviszony, hanem a tényleges hatalmi viszony és hatalomgyakorlási modell a döntő kérdés, amely a hetvenes években az ideológiai viták mellett és ellenére újabb államosítási roham áldozatává vált. A civil társadalom kisgazdaságának története tehát szélsőségesen ellentmondásos, az államosítás és a nehezen megőrzött és korlátozott autonómiák kettősségében, ahol az uralmi formák hol közvetlenek — jogi előírások, dotációk stb. —, hol közvetettek — politikai elvárások a párton keresztül, ármeghatározások, állami apparátus előírásai —, de mindenképpen az államosítás irányában sodornak, de mégis a szövetkezet úgy jelenik meg, mint a helyi demokrácia első fóruma és iskolája. A szövetkezetek állami alárendelése egyetlen egységes program keretébe illeszkedik bele, amelynek egyéb negatív következményei a településfejlesztés (nagy)városi preferenciája, az infrastruktúra-lakásépítés katasztrofális elhanyagolása, a termelés a termelésért elvén nyugvó erős minisztériumok költségvetési diktatúrája a gyenge minisztériumokkal szemben. Az ideológiai rémkép pedig az, hogy a kistermelés eleve kapitalizmust szül, holott Marx írásaiból ezernyi helyen kiolvasható, hogy a kistervekenység nem feltétlenül kisárutermelés, de a kisárutermelés is formációk hosszú során át vonul, mindegyikhez alkalmazkodva, s korántsem a kapitalizmus sajátja — arról már nem is beszélve, hogy napjaink alapelve a szocialista piacgazdaság — vagyis nem lehet ezt a tevékenységet és szervezeteit politikai gyomként tekinteni és állandó gyomirtásra berendezkedni. Pedig ez az állami gyomirtás és a kistervekenységnek a „kapitalista gettóba” bezárása még a nyolcvanas években is folyt és folyik, ide közvetlenül vezet át a szövetkezetekről zajló vita.

II. A KISGAZDASÁG MÁSODIK OFFENZÍVÁJA — A KISVÁLLALKOZÁSOK

A gazdasági reform megindulása és a szövetkezetek támogatása ugyanabból a „filozófiából” fakad, a háromszög mindhárom csúcsának forradalmasításán alapul, nevezetesen a nagypolitika decentralizálásán a nagygazdaság és a kisgazdaság együttes átalakításával. Nem véletlen tehát, hogy a gazdasági reform „atyjának” tekintett Nyers Rezső, a szövetkezeti forma legnagyobb támogatója

is. Már 1969-es interjújában világosan állást foglal amellett, hogy a szövetkezeti forma nem kevésbé szocialista mint az állami vállalat, s merő sztálinizmus ennek elméleti feltételezése, illetve a gyakorlata. (1988-ban visszapillantva a szövetkezetek elleni, 1974-től kezdődő állami rohamra, ennek neosztálinista jellegét is jelzi, tehát azt, hogy jórészt szovjet nyomásra ment végbe, a Szovjetunióban terjedt el a hetvenes években, hogy a tulajdonformák pluralizmusa veszélyes, ezért a szövetkezetet tulajdonilag magasabb szintre kell emelni, magyarán mégiscsak állami tulajdonná kell „továbbfejleszteni”.) Nyers már a hatvanas évek végén is hangsúlyozta a kistevékenységek gazdasági optimumait is, nevezetesen a termelőerők koncentrációja nem minden területen hatékony, sőt számos területen a tendencia megfordult, és a kis méret vált technikailag és társadalmilag-gazdaságilag hatékonyrá. Így a szövetkezetek fennmaradásának oka nem a termelőerők fejletlensége, vagy a parasztság kistermelői tudatának elmaradottsága, hanem az, hogy „az egész társadalom számára előnyösebb, ésszerűbb és olcsóbb, ha bizonyos tevékenységeket szövetkezetek végeznek, nem pedig állami vállalatok. Így nagyobb a gazdasági hatékonyság, és közvetlenebb a társadalmi tulajdon érzete az együttműködő kollektívákban, ez pedig nagy hajtóerő a kis- és középméretű gazdasági tevékenységben.” A szövetkezetek tehát nem „anarchikus elemek” a szocialista gazdaságban, sőt, annak pozitív és innovatív mozzanatait, amelyek a gazdatudat révén optimálisak és rugalmasak is. Itt már kibontakoznak egy gondolati paradigmaváltás alapjai, egy új társadalmi-politikai modell körvonalai, amely nemcsak a gazdasági demokráciát tekinti kiindulópontjának, hanem az önszerveződés elvét is, mégpedig egy olyan korban, amelyben a bölcs, tudatos-tudományos előrelátás a politikai vezetésben valóságos fétis volt, a spontaneitás címkéje pedig szinte feljelentésnek számított, politikai vádat, szinte kimondhatatlan obszcenitást jelentett, holott a civil társadalom szféráinak és szerveinek spontaneitása nem káoszt jelent, hanem igen hatékony önszabályozást-önvezérlést.

A civil társadalom — s azon belül a kiscgazdaság — története azonban nem az elméleti felismerések mentén alakult, hanem a politikai visszarendeződés erővonalai mentén. Nyers Rezső 1984-es elemzése már ezekkel a tapasztalatokkal számot vetve, a kiscgazdaságot a hatalmi harcok terepének tekinti, amelyben nemcsak az állam formalizált erői vesznek részt, hanem — mondhatnám — a civil társadalom szabadcsapatai is, legalábbis a passzív ellenállás, a *negatív hatalom* jegyében. Tulajdonképpen ennek a negatív hatalomnak az elvét fejt ki Nyers, amikor azt hangoztatja, hogy egyáltalán nem mindegy, hogy az emberek aktívan vesznek részt a társadalmi-gazdasági folyamatokban, vagy csak passzíve eltűrik azokat, ti. az emberek a lábukkal „szavaznak”, amikor elhagyják a nem tetsző munkahelyeket, de a kezükkel is, amikor teljesítmény-visszatartással reagálnak az állami szabályozás diszfunkcionális jellegére, de pozitíve, „minden nemzeti erőforrás hasznosítására szavaznak, amikor tömegesen vesznek részt kiscgazdasági tevékenységben, társadalmi munkában, saját háztartásuk építésében.” Ezzel szemben az ipari társadalom negatív utópiájának szabályozási örületét úgy minősíti, hogy „a természetes folyamatok központi irányítása soha, sehol nem valósult meg”, ami nemcsak egy elavult tervezési modell kritikája, hanem annak a felismerése is, hogy az a „minden hatalom az államé” elven alapult, holott az emberek kezében, a civil társadalom világában is megvan legalábbis a támogatás megvonásának negatív hatalma.

1986-ban már újólga a gazdasági demokrácia kérdései kerültek Nyers koncepciójában előtérbe, többek között a jövedelempolitika nyilvános kezelését szor-

galmazza, annak világos megfogalmazását a radikális életszínvonal-megszorító intézkedések közepette, hogy kitől, mely rétegektől akarunk elvonni többletjövedelmet, s kinek, hova átcsoportosítani. Ennek fontosságát az adja, hogy a felvázolt történelmi ívből kitűnik a civil társadalom következetes kizsákmányolásának vonala, és a nyolcvanas évek szelleme a gazdasági demokrácia megsértésével a nagygazdaság számára való jövedelemátcsoportosítás, amely a legdinamikusabb mozzanat, az emberi tényező dinamikáját korlátozza: „1969 óta, majd újabban 1982 óta a magyar gazdaságpolitika új utakon jár abban, hogy a gazdaság mikroszférájában meghonosítsa a korszerű és szocialista típusú demokráciát. Elvileg már magunk mögött hagytuk a túlcentralizált direkt gazdaságirányítást, amely nem adta meg a gazdálkodó emberek számára a döntési szabadságnak azt a kritikus mértékét, amely a demokratikus gazdálkodásnak az előfeltétele. A vállalkozás és a gazdálkodás szabadságának minimumát ma már törvényes rendelkezések biztosítják, de azért a gazdasági kényszerhelyzetek vissza-visszatérő veszélyeket idéznek elő az adminisztratív kényszerbeavatkozások és korlátozások újratermelődésére, sőt szélesedésére, ami kétszeresen hatékonyságellenes: közvetlen gazdasági hatásában, továbbá közvetett módon az által, hogy a demokráciát korlátozza a gazdaságban, az emberi tényező értékét, szerepét csökkent a mikroszférában.”⁸

1982, a kisvállalkozások engedélyezése, mint újabb fordulópontra megemlítése, és az ellentmondásos fejlődés felmutatása már jelzi a nyolcvanas évtizedet mint az elhúzódozó válság időszakát a kisgazdaság szempontjából is. A nyolcvanas években a kisgazdaság nemzetközileg is új vonatkozási rendszerben jelent meg a globális válság nyomán felvirágozott árnyékgazdaság elemzéseként, és az informális gazdaság ebből kibomló, szinte önálló diszciplínaként vett rendszerezéseként.⁹ Magyarországon is beléptek ezen túlmenően új dimenziók az 1986. január 1-jével kezdődő új gazdálkodási renddel a tanácsoknál, amely az államháztartás kiadásai 22⁰/₀-át jelenti, s a kisgazdaságnak ez a sajátos, „állami” dimenziója csak bővülni és erősödni fog a helyi hatalom kiterjedésével, és a kommunális tulajdonformák fejlődésével.¹⁰ A második gazdaság ellentmondásos legalizálása továbbra is napirenden tartja a harmadik gazdaság, az illegális és láthatatlan jövedelmek képződését, s a civil társadalom szféráját közelről érinti az „informális birodalom” politikai döntési szférájának átcsapása a korrupció különböző formáiba is, mint a nyolcvanas évtized növekvő rákfenéje.

A kisgazdaság vonulatából a „szövetkezeti” szálat folytatva, és innen áttekintve a kisgazdálkodás-kisvállalkozás dinamikáját, rá kell mutatni arra, hogy szoros fölülről szervezettsége ellenére jelentős eredményeket hozott a civil társadalom saját gazdaságának — továbbá a kistársadalom és kispolitika aspektusának — legitimizálásában az 1987. februári, szegedi országos elméleti tanácskozás. Ez a fordulat mindenekelőtt Berend T. Ivánál jelentkezett, aki az egyik főreferátumot tartotta, s ideológiailag is végigvezette a kistulajdon kitagadásának káros hatását, s ugyanakkor bemutatta statisztikailag is a civil társadalom óriási gazdasági potenciálját.¹¹ Egyéb hozzászólásokat is érdemes azonban felidézni, mert mutatják a kisgazdaság paradigmájának áttörését, és hatékony felhasználását a magyar fejlődés és a mai válsághelyzet elemzésében.

Sipos Miklós hozzászólása felidézte a magyar szövetkezeti mozgalom történelmi útját és modellértékű megoldását, de nem jelezte azt, hogy modellje nem abszolútízzálható a nagygazdaság-kisgazdaság kapcsolatrendszerben, és dinamikájának forrásai már kimerültek: „A magyar kisgazdaságok, s közöttük kiemelten a háztáji gazdasági történelmi útjára az a jellemző, hogy az átszervezés időszaká-

ban fennmaradásuk ideológiai-politikai *engedménynek* minősült, amelyet átmeneti jelleggel a kisárutermelő parasztok szocializálásának ösztönző eszközeként használt az agrárpolitika. A kisgazdaságok funkciójának megváltozott társadalmi megítélése és gazdasági eredményeik alapján hazánkban az 1970-es évek közepétől kezdődően már a szocialista mezőgazdasági rendszer *modellértékű szervezetalakításává* váltak. Ebben a modellben egy sajátos történelmi kombinációban él egymással a kollektív munkára alapozott nagyüzem, és az egyéni, individuális tevékenységre támaszkodó kisgazdaság.”¹²

A szövetkezeti forma — amely persze falun sem pusztán mezőgazdasági tevékenységeket fog át, hanem ipari és szolgáltatási funkciókat is ellát — lehetővé tette tehát a kisgazdaság kibontakozását — fele-fele arányban az önellátás és az árutermelés között megoszolva —, mégpedig olyan nagy társadalmi méretekben, hogy a földterület 12—13%-án a mezőgazdasági össztermés egyharmadát szolgáltatják. Jórészt „kiegészítő” tevékenységként működnek a kisgazdaságok, de bennük a magyar családok 60%-ának maradék-töredék munkaideje hasznosul. Valamennyi társadalmi réteg részt vesz bennük, fontos kiegészítő jövedelmi forrásként szolgálnak, évi 10%-os átlagos növekedéssel. A szabadidő hasznos eltöltésén és az egészséges életmód megteremtésén túl — sokszor nagyon is túl, éppen az ellenkezőjébe átcsapva, a megrokknásig való túldolgozásba — hasznos funkciójuk a más célokra nehezen hasznosítható földterületek hatékony felhasználása is, valamint a hasznosságtudat, különösen az idősebb generációnál. Előnyeik és hátrányaik szorosan összekapcsolódnak — fejtegeti Sipos Miklós is —, nemcsak a túldolgoztatásban (különösen az állattartásnak van igen erőteljes életmódtorzító hatása!), hanem a nagyüzemi szektorhoz való kapcsolatban is, amely egyfelől pozitív a kölcsönösen kiegészítő funkciókban, de erősen negatív az árképzés, az inflációs hatás és az igen rossz eszközellátottság révén (kis munkaeszközök és szállítóeszközök stb.), egészében véve, még most is hiányzik a kisgazdaság háttér-ipara és infrastruktúrája. Érdemi áttörés csak úgy lehetne, ha a kistermelők autonóm érdeképviseleti szervezetet hozhatnának létre, amely megteremti a fenti hiányosságok kiküszöböléséhez szükséges tömegnyomást is. Hozzátehetnénk, hogy a kistermelésnek ez a társadalmi méretű önszerveződése nemcsak politikai szinten jelentkező kérdés, mint érdekvérvényesítés, hanem a társadalmi szintű önszabályozás, mint piac kérdése is, ami a nagyvállalati tehetetlenség (Zöldért) miatt klasszikus anarchikus jelenségeket, ciklikus ingadozásokat mutat, az alacsony felvásárlási ár és az igen magas eladási ár kontrasztjával a termelőt és a fogyasztót egyaránt sértve. Itt is kiténik az, hogy a gazdasági demokrácia a tervszerűség és irányíthatóság elemi feltétele, ha van elemi piaci mozgás, akkor lehet az önszabályozásba „utána” állami szabályozással belépni, s nem eleve azt helyettesíteni és kiiktatni. Ahogy Lengyel László fogalmaz: „Ahhoz, hogy tervgazdálkodás legyen, a piac eszközeinek meg kéne jelenni, hogy legyen mire tervezni.”¹³

Pál József előadása Szegeden beszámolt a közel ötezer szövetkezet gazdasági erejéről — a szövetkezeti szektor a nemzeti jövedelem egynegyedét állítja elő —, de súlyos problémáiról is, hiszen a hetvenes években a „továbbfejlesztések” számos kárt okoztak, hiszen a törekvések „döntő része — főként a hetvenes években — az erőforrások összpontosítására, a szövetkezeti méretek megnövelésére irányult... Mindez azonban jelentős belső összeütközésekkel is járt. Hatásukra számos területen lazult a tagok és a szövetkezetek kapcsolata, csökkent az anyagi és személyes érdekelttségük, s ez végső soron fékezte a további gazdasági haladást.” A szövetkezeteket tehát a hetvenes években szorította a politika nyomá-

sa a nagy és kevésbé hatékony méretek felé, amelyek éppen a szövetkezeti forma előnyét, rugalmasságát és személyes motiváltságát csökkentették, s ezt tetézte a mezőgazdaság külső-belső körülményeinek romlása az utóbbi évtizedben.

Megjelent azonban a szövetkezetek látóhatárán a „konkurencia” is, a még rugalmasabb kisvállalkozások és akár nagyobb vállalkozások — mint a részvénytársaság — formájában, ekkor még csak perspektívaként jobbra, de Pál József már erre reagálva fejtegeti, hogy a szövetkezetek jövője is a „koncentráció”, de nem államilag kierőszakolt méretnövekedéssel, és szerinte részvénytársasági formában sem, hanem együttműködéssel: „A szövetkezetek eredendően *helyi* feladatok ellátására alakult demokratikus szervezetek, alapvetően ebben különböznek a tőkét koncentráló, s azt a legkedvezőbb (hazai vagy klüföldi) piacon befektető részvénytársaságoktól. Az elmúlt évtizedek jelenségei azonban parancsoló szükségyszerűséggel követelték meg a szövetkezetektől is, hogy lépjenek ki a helyi szférából. Erre tekintettel fogalmazták meg a nagy dimenziójú szövetkezetek belső szervezetére vonatkozó szabályokat. Nagy hangsúllyal iktatták az alapelvek közé a regionális, országos és a nemzetközi együttműködés követelményét.” A nyolcvanas évekig a szövetkezeti forma volt a legrugalmasabb, de ebben az évtizedben mindinkább a kevésbé rugalmas formák közé került. Pál József is érzi ezt, s úgy érvel, hogy a feladat a kisszövetkezetek gyors elterjesztése és szerepének növelése, valamint a társulások, mint a szövetkezetek szövetkezeti fejlesztése a feladat, de lépni kell a nagyobb tőkeérdekeltséggel rendelkező részvénytársasági forma felé is.¹⁴

A nyolcvanas évek közepétől mind szélesebb körben, és mind hangosabban folyik a mezőgazdaság megújításáról folyó vita, benne a földkérdéssel és az új gazdálkodási formák színrelépésével. Úgy tűnik, a magyar mezőgazdaság több sikeres évtized után — amelyek felgyújtották az ellentmondásokat is — elvesztette a lába alól a talajt, azaz a földet, s most újabb lényeges átszervezésre szorul.¹⁵ A magyar mezőgazdaság valóban döntő szerepet játszott a reformok kezdeményezésében, és a válságból való kilábalásban a korábbi időszakban, ahogy ezt Sárközy Tamás is kiemeli: „A politikai megítélés — véleményem szerint helyesen — az volt, hogy a magyar gazdaság talponmaradását a 70-es évek végén, a 80-as évek elején elsősorban a mezőgazdaságnak és az élelmiszeriparnak köszönhette.”¹⁶ Most úgy tűnik, hogy a mezőgazdaság s annak kisebb-nagyobb szervezetei is válságba jutottak, belesodródtak a magyar társadalom válságfolyamataiba. Remélhetőleg a válságból való kilábalás általános folyamatának a magyar mezőgazdaság megújulása is fontos, megint csak kezdeményező része lesz, ehhez azonban az is szükséges, hogy a kisgazdaság újjászületésének egyéb vívmányai is beépüljenek a mezőgazdaságba, s általában a „vidék” civil társadalmába. (Ezt vizsgálja a következő tanulmány.)

JEGYZETEK

¹ Román Zoltán: *A strukturális átalakítás kritikus kérdései iparunkban.* (Társadalmi Szemle, 1987/12., 25—26. l.) A szerző síkraszáll a kis- és középvállalatok fejlesztéséért, de azt is jelzi, hogy az ipari kisvállalati szektor már most is jelentős gazdasági erőt képvisel, 500 000 főt foglalkoztat (100 000 főt a magánszektorban).

² Manchin Róbert—Szelényi Iván: *Szociálpolitika az államszocializmusban* (Piac, redistribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista tár-

sadalmakban) és Ferge Zsuzsa: *Zsörtölődő megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához* (Medvetánc — Magyar gazdaság és szociológia a 80-as években). (Minerva, Bp., 1988., 166., 171—172., 204—205., 215. l. stb.)

³ Juhász Pál: *Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem* és Donáth Ferenc: *Tulajdon és hatékonyság* (in: Medvetánc, id. kiad. 27., 236., 259—263. l.) Lényegében ebből a szempontból tárgyalja a hazai „felemás polgárosodást” Lengyel László: *Politikai magatartás és gazdasági viselkedés egy kis ország jövőképében* c. ugyanitt újraközölt írásában, amelyben voltaképpen a civil társadalom nyugatias fejlődését, kulturálódását tárgyalja, utalva Hankissnak a második társadalomra vonatkozó koncepciójára is. (Uo. 54—56. l.)

⁴ *Döntések már vannak... Utóhangok a parlamenti vitához* (riport Nagy Tamással, Magyar Nemzet, 1988., X. 18., 5. l.).

⁵ Levendel László: *Egy ország gyógyítása* (Liget, 1988/1., 22—23. l.).

⁶ A fogyasztás világa a maga eltörölhetetlen autonómiájával külön elemzést kívánna, itt csak a nagyságrendeket jelezhetem: 1960-ban a lakosság összjövedelme 118,5 mrd Ft, 1970-ben már 208,1 és 1980-ban 461,8, végül pedig 1986-ban 740,6 mrd Ft, amelynek egy részét a lakosság felhalmozásra-beruházásra, másik részét fogyasztásra költi, a mikrofelhalmozást és a termelő fogyasztást külön is meg kellene vizsgálni a civil társadalomban.

⁷ Garai László ezt a kérdést legutóbb *A társadalmi válság természetének nyomában* (Tervgazdasági Fórum, 1988/3.) c. tanulmányában fejtette ki, bemutatva a magyar válságot a termelő termelésének megroppanása oldaláról is.

⁸ Nyers Rezső: *Útkeresés — reformok* (Magvető, 1988., 112—113., 153., 218., vö. még 203—210., 229. l. stb.) és Ferber Katalin—Rejtő Gábor interjúja Nyers Rezsővel *Visszapillantás az 1968-as reformra* (Valóság, 1988/8.) címen.

⁹ Vö. például *Building Constituencies for Economic Change: Report on the International Conference on the Informal Sector* (Held at the US Chamber of Commerce, Washington D. C. October 26—27., 1987., Edited by John Sullivan: The Center for International Private Enterprise). Az egyik résztvevő szerint Argentína GNP-jének 60%-a az informális szektorból származik (8—9. l.).

¹⁰ *A Népszabadság kerekasztala* (1986. július 19., 5. l.) az új tanácsi gazdálkodás rendjéről összegez néhány gondolatot.

¹¹ Berend T. Iván referátumát és az 1982-es fordulat nyomán a „kicsi fölfedezését” annak szakirodalmi nyomán feldolgoztam *A kicsi a szép? A demokratizálás szintjei Magyarországon* (Valóság, 1988/2.) c. tanulmányomban, ezért itt csak a „szövetkezeti” vonalra térek ki, és a társasági törvény felé vezető fejlődést vázolom fel.

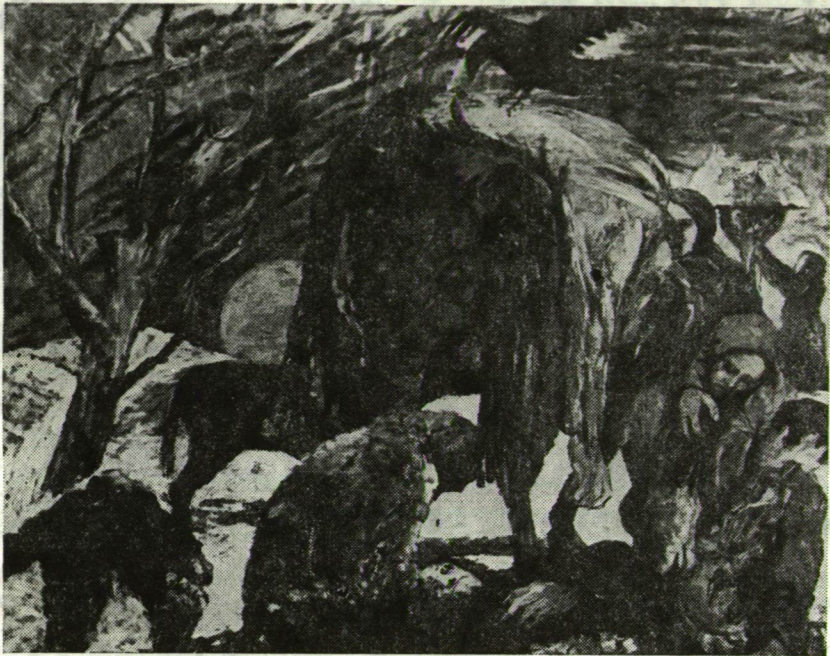
¹² Sipos Miklós hozzászólását a *Közös gondolkodás a szocializmusról*, 3. köt. Kossuth, 1988., alapján mutatom be; 184. l., illetve vö. még 191. l.

¹³ Györffy Miklós: *Bagoly nappal* (Idegenforgalmi, Bp., 1988, 335. l.). Vö. még *Érdekvédelmi szövetséget terveznek a kistermelők* (Magyar Nemzet, 1988., IX. 15.).

¹⁴ Pál József: *A szövetkezeti mozgalom új vonásai napjainkban* (*Közös gondolkodás a szocializmusról*, 2. köt., Kossuth, 1988., 374., 377. l., vö. még 372., 379., 383—384. l. stb.) 4700 szövetkezet a beszámolója szerint az aktív lakosság egynegyedével a nemzeti jövedelem egynegyedét állítja elő, nevezetesen a mezőgazdasági termelés 69, az ipari termelés 17, a lakossági szolgáltatások 50%-át. A szövetkezetekkel rokon elvek alapján létrehozott önkéntes, saját önkormányzattal rendelkező kissozvetkezetek-kisszervezetek száma megközelíti a 40 000-et (kissozvetkezetek, szakcsoportok, társasházak, munkaközösségek, polgárjogi társaságok). Ez a széles hálózat vagy gazdasági mikroszerkezet természetesen bekapcsolódik az egyesületekhez is, amiről Ádám Antal előadása szolt, hiszen az egyesület is alapíthat vállalatot-kisvállalkozást, bár kifejezetten gazdasági célra nem hozható létre egyesület (Uo. 393. l.).

¹⁵ Vö. *Földpiac nélkül nem megy. Alternatíva az agrárreformról*, Népszabadság, 1989., I. 5., és *A magyar mezőgazdaság jövőképe*, Magyar Nemzet, 1989., I. 5. stb.

¹⁶ Sárközy Tamás: *Egy gazdasági szervezeti reform sodrában* (Magvető, 1986., 25. l.). Vö. még Juhász Pál: *Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság?* (Medvetánc, 1988/1.)

Madéfalva (1972)